

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ԵՐԿՐԻ

ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Թ. ԴԱՐՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ք.

Ծանօթագրութիւնք

Ս. Գերեզմանի մերձակայ եկեղեցիներուն յիշատակութիւնը հասկնալու համար կարեւոր է յիշել թէ առաջ ինչ վիճակ ունէին Commematorium-ի գրուած ժամանակ. եւ աս լաւագոյն կերպով կրնայ կատարուած ըլլալ ուսումնասիրութեամբ մը ա՛յն կոչա կերպով շինուած ստուերազրին (sketch) զոր զծած է ուխտաւոր Արգուլի, որ այցելած է Երուսաղէմ 670ին, ո՛չ շատ վերջ 614ի Պարսից կողմէն. եւ 637ին Մահմեդականներու երկրորդ անգամ քաղաքին զրաւումէն. կոստանդիանոսի կողմէն շինուած մեծ պաղիլիքան առաջին անգամ կործանուած է, առկէ զատ, այժմ ծանօթ է թէ Ս. Հեղինէի մատուռը նորոգուած է Մատեառոսի կողմէն եւ այս պարագան յստակ կերպով ցոյց տրուած է ստուերազրին մէջ:

Յետոյ այս մատուռէն ղէպի արեւմտաքը, Գողգոթայի եկեղեցին եւ երկուքին միջև կայ տեղ մը որ Տիրօջը Բաժակը պահուած է: Գողգոթայի արեւմտաքը կը գտնուի նաեւ Ս. Գերեզմանի եկեղեցին, որ այն ժամանակ Ս. Գերեզմանին չորջը ունէր երեք շրջափակ, առաջինը որ կը ներկայացնէ գմբէթը բունդ քառակուսի սիւներուն շրջանակը, երկրորդը՝ մինչև այժմ մնացած երեք կողակներով պատը, եւ երրորդը՝ արտաքին բոլորշի պատ մը, որ մօտ ժամանակներս չի տեսնուիր. բայց Dr. Schick անկէ գտած է մնացորդ մասեր, Ս. Գերեզմանին եւ արեւմտեան սեպածե ժայռին միջև: Ստուերազրին վրայ ցոյց կը տրուի չորրորդ եկեղեցին, անուամբ Սուրբ Կուսին, որ կը գտնուէր այն տեղը որ այժմ բակն է Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին ճակատին. ան շատոնց է գոյութիւն չունի, եւ

չէ յիշատակուած Commematorium-ի մէջ. այս յիշատակարանին թուականէն առաջ կրնայ վերցուած ըլլալ:

Հետեւալ ծանօթագրութեանց թիւերը միևնոյնն են թարգմանութեան հատուածներուն թիւերուն հետ. —

2. — Ս. Գերեզմանի եկեղեցին բնաւ կանօրէն իրեն յատուկ բազմաթիւ պաշտօնեաներ ունէր եւ առաջին անգամ յիշատակուած է իր յարակից մատուռներով: Հեղինակը յետոյ կը թուէ քաղաքին ներսի կողմի եկեղեցիները, եւ յետոյ պարսպէն դուրս գտնուածները, սկսելով Ս. Ստեփանոսի եկեղեցիէն կը շարունակէ մինչև Կեղրանի Հովիտը եւ Զիթենայ լեռը:

3. — Վերջին ընթրիքի Բաժակը առաջին անգամ յիշատակուած է Breviary-ի մէջ, վստահելի յիշատակարան մը կանուախէն զրի տեսնուած Զ. դարուն, եւ նոյն ժամանակ պահուած էր Կոստանդիանոսի մեծ պաղիլիքայի սենեակներէն միոյն մէջ Խաչելութեան եղեղին եւ Սպունգին հետ: Անտոնինոս որ 570ին Երուսաղէմ այցելած է կը յիշատակէ այս մատուռները եւ նոր մանրամասնութիւններ կու տայ թէ Բաժակը շինուած էր եղեղաքարէ: Բայց երբ Արգուլի 670ին կը կատարէ իր ուխտաւորութիւնը, Պարսիկներու կողմէն պաղիլիքային կործանումէն յետոյ, Բաժակը ցոյց կը արուի Գողգոթայի մօտ ընդունարանի մը մէջ, եւ շինուած էր արծաթէ: Դուցէ եղեղաքար Բաժակը Պարսիկներէն կողոպտուած էր եւ չէր վերադարձուած: Տիրօջը Դաստառակը (Napkin) առաջին անգամ կը յիշատակէ Արգուլի որ կը գրէ հետաքրքրական պատմութիւն մը այն եւ զանակին համար որով Քրիստոնեաները դառն դայն հրեայ բնականիքի մը մօտ, որ պահած էր դայն մինչև Խաչելութեան ժամանակը: Այս մատուռները՝ Բաժակը, Եղեղը եւ Դաստառակը չեն յիշատակուած Բեռնարգոսէն, որ 870ին այցելած է Երուսաղէմ, ոչ ալ Saewulf-էն որ 1102ին կատարած է իր ուխտաւորութիւնը, քաղաքը խաչակիրներու կողմէն զրաւուելէն ճիշդ վերջը:

4. — Հետաքրքրական է թէ Commematorium-ի մէջ կղերին եւ պաշտօնեաներուն ամբողջական թիւը 150 ցոյց կը տրուի մինչ ուրիշներ 163 կը հաշուեն. գուցէ ան-

ծիշդ ուղղադրութեան հետեանքով: Հիւրընկալ բառով կ'ըստի թէ հաւանական է որ հասկցուի այնչափ կամ սպասուոր:

5, 6. — Սիոնի մերձակայ եկեղեցիներու խնդիրը քիչ մը կ'նճուտ է, արդէն այդ մասին վիճարանութիւն կատարուած է (Sion Quarterly Statement, 1910, էջ 196 "The Traditional Sites on Sion"), անհրաժեշտ չէ կրկնել արդէն տրուած տեղեկութիւնը:

7. — Յուստինիանոս կայսեր կողմէն շինուած Ս. Կուսի նոր եկեղեցիին մէջ ծառայող 12 քահանաներու վիճակագրութիւնը համոզիչ տպացոյց մըն է թէ՛ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ենթադրուի, Ազատի մկրկնի տեղոյն մօտ չէ շինուած: Ը. դարու սկիզբը մահմէտականները իրենց տիրապետութեան բարձրութեան վերայ էին, եւ քրիստոնեաները խտրուէն վտարուած էին մկրկնի շրջափակէն: 1903ի Quarterly Statement Պարբերականին մէջ հրատարակուած է թէ Յուստինիանոսի շինած եկեղեցին Սիոնի հորաւային կողմը կը գտնուէր. Commematoriumի այս հատուածը կը հաստատէ այն փաստերը որ յառաջագոյն գրուած են: Որչափ որ ծանօթ է, հեղինակներէն ոչ մին Ազատի տեղը եկեղեցի նկատելով տկնարկութիւն կ'ընէ, հետաքրքրական պիտի ըլլայ գիտնալ թէ ինչպէս կը բացատրեն դաշն:

8. — Ս. Թաւալոսի վանքը յիշատակուած է Պրոկոպիոսի կողմէն իբր մին այն վանքերէն զոր Յուստինիանոս նորոգած է Երուսաղէմի մէջ: Զի գիտցուի թէ ո՛ւր շինուած էր ան, Երուսաղէմի Ս. Դէորդ եկեղեցիին ուրիշ միակ յիշատակութիւնն կը գտնուի Պարսից կողմէն Խաչակիրներէ առաջ քաղաքին զրաւ ման նկարագրութեան արարերէն յիշատակարարնի մը մէջ, զոր մեկնարանած է Clermont Ganneau, Quarterly Statement հանդէսին մէջ (1898, էջ 36): Հոն յիշատակուած է թէ Խոթն քրիստոնեաներ սպանուած են Ս. Դէորդի սեղանին յով:

9. — Ս. Կուսի եկեղեցին այժմու Ս. Աննայի եկեղեցիին տեղոյն մօտ, Ազատի հիւսիսը եւ Բեթհեղզայի կամ Պրոպատիկէի մօտ, կանոնախն առաջին անգամ յիշատակուած է Զ. դարուն: Թէոպոլիտ (530) կ'ըսէ «Պրոպատիկէ Առաւանին Շուկային մօտ կը գտնուի Ս. Կուսի եկեղեցին»: Անատոնիոս (570) կը պատմէ թէ

«ան զնաց Աւագանին մօտ, ուր կային հինգ սրահներ, եւ անոնցմէ մէկո՛ւն մէջ էր Ամենօրհնեալ Կուսին պաղիլիքան՝ որուն շէջ շատ հրաշքներ կը կատարուէին»: Արդուլֆ (670), եւ Վիլլիպալտ (754) բնաւ չեն յիշատակեր Նոյն եկեղեցին: Commematoriumը (808) կ'ըսէ. «Ս. Կուսի եկեղեցին՝ որ է Պրոպատիկէի Աւագանը, ուր Ան ծնած էր»: Այս խօսքէն կը հասկցուի թէ եկեղեցին իրապէս շինուած էր Աւագանին մօտ: Այս մասին հետաքրքրական են այն նոր ուստատորները որոնք տեղեկութիւններ ունին իրենց Ուղեգրութեանց մէջ. Բեռնարդոս (870) չի յիշատակեր Պրոպատիկէի Ս. Կուսի եկեղեցին, եւ Ս. Մարիամու ծնունդը կը զնէ Գեթսեմանիի Պարալիլին մէջ «որ կար խիստ ընդարձակ եկեղեցի մը ի պատիւ Անոր»: Միւսնոյն մամանակ Խաչակիրներու կողմէն Երուսաղէմը գրաւուելէն առաջ Պրոպատիկէի եկեղեցիին անունը Ս. Մարիամու անունէն փոխուած է Ս. Աննայի անուն, Saewulf, որ 1102ին կ'այցելէ Երուսաղէմ, կ'ըսէ. «Տաճարէն կ'երթաս զէպի հիւսիս, եկեղեցին Ս. Աննայի, մայրն Ամենօրհնեալ Կուսին, ուր ան կը բնակէր իր ամուսնոյն հետ: Նաեւ ան հո՛ն բերած էր իր յոյժ սիրեցեալ դուստրը՝ Մարիամ: Անոր մօտն էր Պրոպատիկէի Աւագանը որ երբայցեղէն կը կոչուի Բեթհեղզա, որ ունէր հինգ սրահ»:

10. — Դամասկոսի դրան դուրսը կը գտնուի Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին: Կ'ընել թէ փոքրիկ եկեղեցի մըն էր Եւդոկիա կայսրուհիէն շինուած եւ Պարսիկներէն կործանուած մեծ պաղիլիքայի տեքոններու մօտ շինուած:

11. — Ս. Կուսի գերեզմանի եկեղեցին իր շինութեանն (եւ կամ Զ. դար) սկսեալ իր գիրքը չէ փոխած: Առաջին անգամ կը յիշէ դաշն Թէոպոլիտ (530) եւ ընդարձակօրէն նկարագրած է Արդուլֆ (670):

12. — Կեղորոնի Հովտին մէջ կային բազմաթիւ եկեղեցիներ եւ վանքեր: Թէոպոլիտ (530) կ'ըսէ թէ հոն կային 24 եկեղեցիներ, եւ Անատոնիոս (570) «կ'այցելէ շատ վանքեր ու տեղեր ուր հրաշքներ կը կատարուէին, եւ մարդոց ու կիներու բազմութիւն մը իբր մեռակեացներ կը բռնակէին Զիթհեղզա լերան վրայ»: Բայց կը

թուի թէ տնոնց թիւը մեծապէս նուազած էր հաւանաբար 614 ին Պարսիկներու կողմէն Բրիտանիայ կոտորածին պատճառաւ:

13. — Զիթենեաց լերան վրայ երեք եկեղեցիներ կային: Անոնց առաջինը՝ որ է Համբարձման եկեղեցին, հաւանաբար միւսնոյն տեղը կը գտնուէր, ինչպէս հիւմակուանը. երկրորդը՝ այն տեղն էր ուր Բրիտանոս հրահանգեց իր աշակերտները, կրնայ ըլլալ յաջորդը Հեղինէ կայսրուհիին կողմէ շինուած պազիրլիքային որ, ինչպէս կ'ըսէ Եւտրիքոս, Պարսիկներու կողմէն կործանուած է, երրորդ եկեղեցին՝ Ս. Կուսինը որչափ որ յայտնի է, քանդուած է: Առաջին անգամ կը յիշատակէ զայն Թէոդորոս (530) և համաձայն Պրոկոպիոսի, Յուստինիանոս կայսեր կողմէն նորոգուած է: Անտոնինոս (570) ստուգապէս անոր կ'աւանարկէ՝ երբ կ'ըսէ թէ Ամենօրհնեալ Կուսին պազիրլիքան՝ որ ինչպէս կ'ըսեն, անոր տունն էր», և Բեռնարդոս (870) խնամով կը զատորոշէ Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցիէն, ըսելով, «Երուսաղէմէն կ'իջնենք Յովսափաթի Զորը որ քաղաքէն մէկ մղոն հեռի է, և կը պարուստի Գեթսեմանի Պարտէզը Ս. Կուսի ծննդավայրին հետ, ուր կայ խիստ ընդարձակ եկեղեցի մը՝ անոր անունով: Պարտէզին մէջ է նաև Ս. Կուսին բոլորչի եկեղեցին, ուր է իր Գերեզմանը որ իր վրայ տանիք չունենալով անձրեւը մեծապէս կը փխտէ»: Ասիէ զատ եկեղեցիին համար ուրիշ յիշատակութիւն մը չի գտնուիր: Հ. Վէնսան կը կարծէ թէ հաւանական է որ Համբարձման եկեղեցիին հիւսիսը, Զիթենեաց լերան կատարին մասը եղող Փարմէս-Սայլտի վրայ գտնուած ըլլայ, ուր կը գտնուի Երեքովի յոյն եպիսկոպոսին տունը. հոն գտնուած են շատ մը քիւզանդական հնութիւններ. բայց այսուհանդերձ զժողովրդէ հաշտեցնել այս պարագան Բեռնարդոսի խօսքերուն՝ որոնց համաձայն նոյն եկեղեցին կը զբոսնուէր Գեթսեմանի Պարտէզին մէջ: Ներկայիս կը մտածուի Զիթենեաց լերան Ս. Կուսի եկեղեցին նկատել Երուսաղէմի եկեղեցիներու լուսաբանութեան կարօտ խնդիրներէն մին:

15 — Կուսանաց այս վանքը կը յիշատակէ Թէոդորոս (530) որ կ'ըսէ թէ ան կը գտնուէր Տաճարին աշտարակին տակ

Յովսափաթի Զորին մէջ, և թէ կոյսերը երբեք զուրս չէին ելնէր. «Երբ անոնցմէ մին կը վախճանէր, կը թաղուէր վանքին մէջ, անոնք որ կը մանէին, բնակելու համար, անկէ զուրս չեն կրնար ելնել: Երբ ո'ւ է մէկը իրր ուխտագիր և իրր տպաշխարհը ընդունուէր, այն ատեն միայն զոնք կը բացուէին և յետոյ միշտ մինակ կը մնային: Իրենց անունը կը ստանային պարիսպին վրայէն. և ջուրը՝ ջրհորէն զոր ունէին ներսը»:

17. — Bisantium ի տեղը չէ ճշգուտ: Թուրքեր կը կարծէ թէ ան Բեթփագէն պիտի ըլլայ. բայց ամէն պարագայի Երուսաղէմ-Բեթանիա ճանապարհին վրայ կը գտնուի:

37. — Պաղեստինի ուրիշ մասերու մէջ գտնուած եկեղեցիներուն և վանքերուն լուսաբանութիւնը զանց ընելով պիտի անդրադառնանք 37-42 հատուածներուն՝ որ քանի մը եկեղեցիներուն տարածութիւնը ցոյց կուտան: Այս տարածութիւնները կանգունի (dexter) վրայ կատարուած են, չափ մը որ շատ լաւ յայտնի է. այդ մասին Ducange ի Միջին դարու լատիներէն բառարանին մէջ կայ հետաքրքրական յօդուած մը (Տե՛ս Հատոր Բ. յօդուած «Dextri»): Անոր համաձայն dexterը երկայնութիւն չունի և կ'ըսէ որ ան եկեղեցիի յատուկ ոտնաչափ մ'է: Commematorium մէջ զորոճածուած տարածութեան չափը կ'երևի որ Հոռովմէական ոտնաչափն է: Հոռովմէական ոտնաչափն է 11.65 անգղ. մատնաչափ (inches), այս ոտնաչափը Բերիտանական 4.85 ոտք է: Լաւագոյն է առաջին անգամ նկատել Բեթղհէմի եկեղեցին, որուն տարածութիւնը շատ հաւանական է որ մինչև Թ. զար փոխուած չըլլայ:

38. — Բեթղհէմի եկեղեցիին երկայնութիւնը նշանակուած է 38 կանգուն (dexters), լայնութիւնը իրր 23 կանգուն, խաչաթիւ և միւս լայնութիւնները 17 կանգուն: Արդի երկայնութիւններն են, եկեղեցիին երկայնութիւնը արեւմուտքէն արեւելք 177 բրիտ. ոտք, խաչաթիւին լայնութիւնը 118 ոտք. նաևուն լայնութիւնը 86 ոտք: Կանգունի (dexter) երկայնութեան համապատասխան յիշեալ չափերը կուտան 4.66 ոտք, 5.13 ոտք, և 5.06

ոտք իբր կանգունի երկայնութիւն: Միջինն է 4.88 ոտք որ Հոսովէտական ոտնաչափի երկայնութեան խիստ մօտ է:

39. — Այս տարածութիւնները աւելի դժուար են, երբ չենք գիտեր թէ հեղինակը լինչպէս առած է իր չափերը, լարով թէ քայլով: Բայց եթէ պատէն դուրս առնենք, ինչպէս ցոյց կուտայ Արգոլիմի ստուերագիրը, որուն մնացորդները կը գտնուին Dr. Schick ի մօտ, չըջապատին երկայնութիւնը պիտի ըլլայ 490 ոտք, որ կանգունի (dexter) երկայնութիւնը կուտայ իբր 4.58 ոտք: Նաեւ, եթէ մենք ընդունինք որ նախկին գմբէթին լայնութիւնը կը համապատասխանէ սինկրու տյժմու չըջանակի արտաքինին՝ չըջափակի երկայնութիւնը պիտի ըլլայ 252 ոտք, մէկ կանգունը կուտայ 4.66 ոտք:

40. — Ուստի հեռաւորութիւնը Գերեզմանէն մինչեւ Գողգոթայի կեդրոնը 132 ոտք է, որ 28 ի բաժնելով մէկ կանգունը կուտայ 4.71 ոտք, և Գողգոթայէն Ս. Հեղինէի մատարան հեռաւորութիւնն է 92 ոտք, որ 19 ի բաժնելով մէկ կանգունը կուտայ 4.84 ոտք:

41. — Կոստանդինոսի եկեղեցիներուն զբաւած տարածութեան երկայնութիւնը կը շարունակուի Ս. Գերեզմանի եւ եկեղեցիին արեւմուտքէն մինչեւ սինկրու մնացորդները, իսկ էլ Զէյդ կոչուած փողոցին արեւմուտքը 472 ոտք է: Ասիկա բաժնելով 96 ի կը ստանանք 4.88 իբր կանգունի երկայնութիւն: Տարածութեան լայնութիւնը կը զանազանի, բայց կարելի է հաշուել իբր 150 ոտք որ կը ստացուի մէկ կանգունը իբր 5 ոտք:

37-37 հատուածին դառնաք: Հեղինակը Ս. Կուսի անունով չորս եկեղեցիներ կը յիշատակէ. Պրոպատիկէ Աւազանին եւ եկեղեցին, Ս. Կուսի գերեզմանի եկեղեցին, Զիթենեայ լերան վրայ Ս. Կուսի եկեղեցին և Յուստինիանոս կայսրէն շինուած նոր եկեղեցին: Այն եկեղեցին որ երկրաշարժէն փլասուած էր, հաւանաբար վերջին երկուքներէն մին է: Անոր մասին արուած տարածութիւնները հասկնալ դժուար է: Եկեղեցին ստուգելու շատ ընդարձակ էր. աւելի լայն քան Բեթլեհէմի եկեղեցին:

38. — Սիոնի եկեղեցին տարածու-

թիւնները ընդհանրապէս շատ պարզ են: Ան ունի 39 կանգուն երկայնութիւն կամ գրեթէ 180 ոտք, և 26 կանգուն լայնութիւն կամ գրեթէ 126 ոտք:

Ամբողջութեան նայելով Commemorationum շատ հետաքրքրական յիշատակարան մըն է և արժանի խնամոտ ուսումնասիրութեան:

Այս յիշատակարանը կը կոչուի Commemorationum de Casis Dei Vel Monasteriis զոր ղեկավար Sir Watson լուսարանութեամբ հրատարակած է Palestine Exploration Fund Հանդէսի մէջ (1913, էջ 23-33) ինչպէս կը տեսնուի վերեւ: Մեր «Հայկական Հին Վանքեր և Եկեղեցիներ Ս. Երկրին մէջ» գիրքը (տպ. Երուսաղէմ, 1931) կը պարունակէ ինչ ինչ մէջբերումներ նոյն կարեւոր յիշատակարանի լատիներէն թարգմանութենէն. այս անգամ անգղ. թարգմանութիւնը ի ձեռքն ունենալով ուրախութեամբ հայերէնի թարգմանեցինք զայն հանդերձ լուսարանութիւններով, ի պէտս Պատմութեան Ս. Տեղեաց և Վանօրէից:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒԵՈՒՆԻ

ՎԵՐՁ

ԽՈՐՀԱՆՈՒՄԻ ԵՒ ԽՈՍԿ

Երջանկութիւնը զնդակ մըն է, որուն ետեւէն կը վազկեմ որչափ ասեւ որ կը քաւայի այն, և ետք կանգ կ'առնէ՝ մեր nsfով կը մըղենք զայն:

*

Այն որ կ'ուզէ աղօթել, պարսի վճարել մեքենա չար խորհուրդները, ամեն երկրաբանական, քաղաքացիական սիրտը դիպի երկինք, մոռնալ նախախնայները և ներել իր բշխականներուն:

*

Աղօթքը վեր կը քաղաքացիական տեսանկյունի խեղճ, կը հանդարտեցնէ մեր ոխն ու փեղը, կը ափովիկ մեր վիշտերը, և աւելի զօրաւոր կը դարձնէ մեզ փորձանքներու դիմ:

*

Աղօթքը առաքինութիւն մը չէ usmquayku, բայց սկիզբն է բոլոր առաքինութեանց: Աղօթքը և լաւ աղօթքը է պարսուս ըլլալ լաւ ապրելուն: